

Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusių LSSR MGB agentų smogikų byloje

Kaltinamieji šioje byloje buvo įtariamai priklausę LSSR MGB 2-N valdybos „specialiajai grupei“, taip pat dalyvavę Šiaurės Rytų Lietuvos srities štabo legendavimo operacijoje. Šio pranešimo tikslas – aptarti svarbiausius įrodinėjimo ir partizaninio karo įvykių teisinio vertinimo aspektus, pabrėžti problemas, kurias vėliau būtų galima plačiau išnagrinėti diskusijos metu.

TRUMPA BYLOS APŽVALGA

Kaltinimo pozicija buvo grindžiama tuo, kad partizanai – tai politinė grupė, kurią LSSR MGB siekė fiziškai sunaikinti. Tam buvo naudojami ir agentai smogikai. Pastarieji žinojo, kokių tikslų siekia juos užverbavusi institucija, ir sąmoningai sutiko padėti juos įgyvendinti. Kadangi veiksmai, kuriais siekiama fiziškai sunaikinti atskiros politinės grupės narius, sudaro genocido nusikaltimo, numatyto tuometinio LR BK 71 straipsnyje, sudėtinį, tai kaip tik šis nusikaltimas ir buvo inkriminuotas kaltinamiesiems B. Viater, P. Preikšaičiui, I. Tamošiūnui, K. Kregždei ir A. Lapinskui.

Pirmosios instancijos (Vilniaus apygardos) teismas iš principo pripažino kaltinimo poziciją. Nebuvo paneigta tai, kad LSSR MGB turėjo tikslą fiziškai sunaikinti atskiros politinės grupės narius – partizanus ir jų rėmėjus. Taip pat nebuvo paneigta ir tai, kad LSSR MGB agentų smogikų veikla gali būti traktuojama kaip genocido vykdymas. Kita vertus, teismas nusprendė, kad ne visi B. Via-

ter, P. Preikšaičio, I. Tamošiūno, K. Kregždės ir A. Lapinsko nusikalstamos veiklos epizodai yra įrodyti.

Nagrinėjant bylą Vilniaus apygardos, vėliau – LR Apeliaciniame Teisme, išryškėjo tam tikros įrodinėjimo ir teisinio vertinimo problemos.

ARCHYVINIŲ DOKUMENTŲ VERTINIMO PROBLEMA

Vienas svarbiausių klausimų, kurį, matyt, dar ilgai svarstys žmonės, kaip nors susiję su partizaninio karo ir Lietuvos gyventojų genocido tyrimais, yra teismo suformuluoti archyvinių dokumentų vertinimo principai. Tikėtina, kad jais bus remiamasi ir nagrinėjant kitas bylas dėl genocido ir ypač agentų smogikų veiklos. Todėl svarbu šį teismo pateiktą archyvinių dokumentų vertinimą išnagrinėti, aptarti ir atsižvelgti į jį ateityje, atliekant ikiteisminį tyrimą kitose baudžiamosiose bylose.

Apie archyvinius dokumentus Vilniaus apygardos teismo 2002-ųjų birželio 4-osios nuosprendyje (toliau – Nuosprendis) pasakyta taip: „Kaltinimas visiems teisiamiesiems yra grindžiamas pagrindinai raštais, raštų kopijomis, daugumoje nepasirašytais arba pasirašytais kitų asmenų, užslaptintų, slapyvardžiais įvardintų šaltinių agentūriniais pranešimais apie operacijas suimant ar sušaudant partizanus, kuriuos priėmė ir surašė kiti asmenys, arba jų kopijomis, kurias tvirtino dar kiti asmenys, operacijų dalyvius,

agentus smogikus įvardijant slapyvardžiais arba vardais.

Kolegija laiko, kad tokiais archyviniais raštais, pranešimais, raštų kopijomis, kuriuose nurodytų duomenų tikrumo negalima patikrinti, sprendžiant baudžiamosios atsakomybės klausimą galima remtis tiek, kiek juose nurodyti faktai įrodant konkretaus teismo veiksmus pasitvirtina kitais duomenimis: teisiamųjų, nukentėjusiųjų, liudytojų parodymais ar kt.“

Tokia pat nuostata įrašyta ir šio teismo nutartyje dėl B. Viater ir K. Kregždės. Iš esmės ji patvirtinta ir LR Apeliacinio Teismo 2002-ųjų lapkričio 20-osios nutartyje (toliau – Apeliacinio Teismo nutartis).

Kaip žinome, teismas įrodymus vertina pagal savo vidinį įsitikinimą, vadovaudamasis įstatymais. Todėl svarbu išsiaiškinti, koks archyvinių dokumentų, kaip įrodymų, trūkumas šiuo atveju buvo konstatuotas: ar jie neatitiko įstatymų keliamų reikalavimų, ar jų nepakako teismo vidiniam įsitikinimui suformuoti.

Reikia pasakyti, kad nei Vilniaus apygardos, nei LR Apeliacinis Teismas vienareikšmiškai neatmetė archyvinių dokumentų kaip neleistinių įrodymų. Teismai pripažino, kad tam tikrais atvejais galima jais remtis, jei nurodyti faktai patvirtinami kitokio pobūdžio duomenimis. Be to, Vilniaus apygardos teismas nutartyje dėl B. Viater ir K. Kregždės pats rėmėsi archyviniais dokumentais, įrodinėdamas, kad B. Viater ir K. Kregždė padarė jiems inkriminuotas nusikalstamas veikas. Šios aplinkybės leidžia teigti, kad teismo nepasitikėjimas archyviniais dokumentais vertintinas kaip vidinio įsitikinimo trūkumas. Tokia pozicija atveria kelią diskusijai apie priežastis, sutrukdžiusias šiam įsitikinimui susiformuoti.

Viena svarbiausių aplinkybių buvo ta, jog kaltinimą palaikę pareigūnai nepakankamai plačiai išnagrinėjo ir aptarė teisme bendruosius LSSR MGB agentų smogikų veiklos as-

pektus: jų pavaldumą konkretiems LSSR MGB padaliniais, operacijų planavimą, organizavimą ir vadovavimą joms, pranešimo apie įvykdytas operacijas tvarką ir pan. Taip pat reikėjo išsiaiškinti atskirų archyvinių dokumentų rūšių ypatumus, jų reikšmę, pobūdį, rengimo tvarką. Panašiose bylose susiduriama su nusikaltimais, įvykdytais labai specifikoje žmonių veiklos srityje, ir tam tikros aplinkybės gali būti teismui nežinomos ar nesuprantamos. Tiriant ir nagrinėjant kitų agentų smogikų veiklą, reikėtų bendruosius dalykus pabrėžti labiau. Tam galėtų būti pasitelkti ir specialių žinių turintys asmenys, pavyzdžiui, sovietinių saugumo struktūrų veiklą nagrinėjantys istorikai.

ASMENŲ IDENTIFIKAVIMAS PAGAL AGENTŪRINIUS SLAPYVARDŽIUS

Tai dar viena svarbi problema, su kuria susidurta šioje byloje. Ją būtina aptarti ir išsiaiškinti todėl, kad ji neabejotinai iškils visuomet, kai bus nagrinėjama agentų smogikų ar kitokių sovietinių saugumo struktūrų slaptųjų bendradarbių veikla.

Kadangi beveik visos agentų ir agentų smogikų darbo bylos buvo išvežtos, sunaikintos ar dėl kitų aplinkybių neišliko Lietuvos archyvuose, tai įrodinėjant faktą, kad konkretus asmuo dalyvavo sovietinių saugumo struktūrų vykdomuose veiksmuose, prisi dengdamas tam tikru agentūriniu slapyvardžiu, visuomet reikės remtis netiesioginiais įrodymais. Daugelyje archyvinių dokumentų slaptieji bendradarbiai vadinami slapyvardžiais ar vardais, tiksliai jų neidentifikuojant. Jei būtų kitaip, agentūriniai slapyvardžiai neturėtų jokios prasmės, nes jų paskirtis kaip tik ir yra nuslėpti tikrąją asmens tapatybę.

Įrodinėjimas netiesioginiais įrodymais yra gana sudėtingas procesas. Visada reikia patvirtinti bent keletą tarpinių faktų, iš ku-

rių visumos galima spręsti apie kokią nors bylai reikšmingą aplinkybę. Aptariamoje byloje to padaryti nepavyko. Sunku pasakyti, ar tai buvo kaltinimo pozicijos trūkumas, ar paties teismo problema, tačiau akivaizdu, kad kilo tam tikra painiava identifikuojant asmenis pagal agentūrinius slapyvardžius. Pavyzdžiui, Nuosprendyje rašoma: „Tačiau iš LR Valstybės saugumo departamento antrosios valdybos pažymos pagal agentų asmens bylų žurnalo Nr. 35 kopiją buvo rasti net trys asmenys, turėję slapyvardį „Žvaigždė“: A. Lapinskas, gim. 1925 m., S. Valantukevičiūtė ir J. Širka. Ar tai jau išsamūs duomenys, kolegija negali teigti“. Šiuo atveju nebuvo atsižvelgta į tai, kad tik A. Lapinskas buvo užverbuotas LSSR KGB 4-osios valdybos, atsakingos už pagrindinę agentų smogikų specialiąją grupę. Visame sovietinių saugumo struktūrų agentūriniame tinkle galėjo būti daug agentų vienodais slapyvardžiais, tačiau ne visi jie buvo smogikai ir priklausė tam tikrai specialiajai grupei.

Į šią problemą reikėtų atsižvelgti ateityje tiriant bylas dėl agentų smogikų veiklos. Tyrimą atliekantys ir kaltinimą palaikantys pareigūnai turėtų labai aiškiai nurodyti, kokiais duomenimis jie grindžia tam tikro agentūrinio slapyvardžio priskyrimą konkrečiam asmeniui. Daugeliu atvejų tai padėtų pašalinti teismui kylančias abejones.

SOVIETINIŲ TEISMŲ TRAKTAVIMAS

Vis dėlto didžiausia problema yra teismo pateiktas sovietinių teismų ir jų nuosprendžių vertinimas. Štai kas šiuo klausimu sakoma nutartyje dėl B. Viater ir K. Kregždės: „Iš nutarimo skirti B. Žukauskui areštą matyti, kad jis saugumo darbuotojų nutarimu buvo areštuotas kaip nusikaltėlis ir 1954 m. vasario 5 d. Pabaltijo karinės apygardos karinio tribunolo nuosprendžiu B. Žukauskas buvo

nuteistas už buvimą gaujoje ir dalyvavimą vykdančiais teroristinius aktus – žudymą tarybinių aktyvistų ir plėšimų vykdymą pagal RTFSR BK 58¹ „b“, 58⁸, 58² str. Nuteistas aukščiausia bausme – sušaudant ir nuosprendis buvo įvykdytas. B. Žukausko, kolegijos nuomone, nėra pagrindo laikyti nukentėjusiuoju nuo genocido jį suimant, nes jis buvo nuteistas teismo nuosprendžiu atlikus tyrimą baudžiamosioje byloje“.

Su visa derama pagarba teismui reikia pasakyti, kad panašūs teiginiai, ypač teismo nutartyje, kelia didelį susirūpinimą, nes atskleidžia labai pavojingą tendenciją. Nuosekliai laikantis tokios pozicijos, galima prieiti prie to, kad partizanai bus pripažinti kriminaliniais nusikaltėliais, o LSSR MGB – teisės saugos institucija, vykdžiusia operatyvinę veiklą prieš nusikalstamas struktūras ir atlikdavusia parengtinį tyrimą jų narių baudžiamosiose bylose, po kurio pastarieji būdavo perduodami teisėtam teismui. Tokiu atveju agentų smogikų kaltinimas genocidu apskritai prarastų prasmę.

Tačiau pagal Lietuvos įstatymus partizanai vertinami kitaip. Pripažįstama, kad ginkluotojo pasipriešinimo dalyvių veikla buvo teisėtas valstybės teisės į savigyną įgyvendinimas. Negana to, „Pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso“ įstatymo preambulėje pasakyta, kad „partizanų vadovybė buvo aukščiausioji teisėta Lietuvos politinė ir karinė valdžia“. Be to, yra pripažįstami partizanų kariniai laipsniai ir apdovanojimai, o ginkluotojo pasipriešinimo dalyviams ir jų artimiesiems teikiama valstybės parama.

Kitaip pagal Lietuvos Respublikos įstatymus vertinama ir LSSR MGB. Įstatymo „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos“ 1 straipsnyje ši institucija, kurios dalimi buvo ir LSSR MGB, pripažinta nusikaltama organizacija, vykdžiusia karo nusikal-

timus, genocidą, represijas, terorą ir politinį persekiojimą SSRS okupuotoje Lietuvos Respublikoje.

Pagaliau pagal LR įstatymus kitaip vertinami ir sovietiniai teismai. Asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymo preambulėje sakoma, kad SSRS ir buvusios LSSR teismai vykdė represijas prieš asmenis, o to paties įstatymo 1 straipsnio 1 dalyje pažymima, kad asmenys, kuriuos šie teismai nuteisė už pasipriešinimą okupaciniams režimams, nėra nusikaltę Lietuvos Respublikai.

Turint omenyje išdėstytas aplinkybes, reikia pripažinti, kad sovietinių teismų veikla vertintina kaip neteisėtų represijų partizanų atžvilgiu vykdymas, o ne kaip nuosprendžių priėmimas baudžiamosiose bylose. Kitas klausimas, ar šios represijos gali būti pripažintos veiksmais, sudarančiais genocido nusikaltimą, taip pat ar partizanų suėmimas bū-

tinai reiškė, kad jie bus represuoti. Reikia atsižvelgti į tai, kad nėra žinoma atvejų, kai agentų smogikų suimti partizanai būtų išteisinti arba baudžiamosios bylos jiems nutrauktos, išskyrus atvejus, kai partizanai sutikdavo bendradarbiauti su sovietinėmis saugumo struktūromis ir patys tapdavo agentais. Pažymėtina, kad tokie veiksmai buvo laikomi priesaikos sulaužymu – nusikaltimu, už kurį grėsė mirties bausmė.

Didelės praktinės reikšmės šios problemos nagrinėjimas gal ir neturi. Ko gero, į teismo poziciją bus atsižvelgta, ir kitose bylose agentai smogikai bus kaltinami tik dėl partizanų žudymo, bet ne suėmimo. Tačiau tokie teismo teiginiai daro didelę įtaką formuojant oficialią valstybės poziciją partizaninio karo įvykių atžvilgiu, taip pat visuomenės nuomonę apie juos. Šiuo atveju ta įtaka, deja, vertintina kaip neigiama, todėl būtina į ją atitinkamai reaguoti.